

Mõisakompleks

Mõisahoonete arhitektuurne ilme sõltus suuresti omanike jõukusest. Jõukuse tõi mõisa suurus, aga veelgi enam majandustegevus. 19. sajandi teisest poolest alates kujunes oluliseks tegevusalaks piirituseajamine, millest saadud sissetulekud peegeldusid otseselt mitmeski suurejoonelises mõisakompleksis.

Mõisaomanikud, kes mõtlesid esmajärjekorras uhke peahoone püstitamisele ja alles seejärel majandustegevusele, lõpetasid tihti pankrotiga. Selline kurb saatus tabas Järvakandi mõisa välja ehitanud Stahle, aga näiteid on teisigi. Mõisates, kus mõeldi eelkõige tulu teenimisele, võisid peahooned tagaplaanile jääda. Näiteks Grünewaldtidele kuulunud Esna mõisas Järvamaal on tänini säilinud suhteliselt tagasihoidlik puidust peahoone, majandushooned olid aga esinduslikud kiviehitised.

Keila-Joa mõisakompleks on rajatud Keila jõe kaldale. August Matthias Hageni gravüür.

Keila-Joa mõisa üldvaade. Väikest esiväljakut raamivad tall ja karjahoov, mis on romantiliste detailide rõhutamiseks ümbritsetud omakorda „kaitsekraaviga“. Lossi ees olevat väljakut ümbritsevad külalistemaja ning nn kirikumaja. Andrei Stackenschneideri akvarell.

Eri ajajärkudel valminud mõisakompleksid on väga erineva hoonestusega, mis on enamasti aja jooksul pidevalt täienenud. Kesksel kohal on mõisa peahoone. Paljudes mõisates suundub pikk sihttee, mis on valdavalt kujundatud muljetavaldava alleena, otse häärberi peaukse ette. Mõnikord läbib see kujutletav telg peahoone, kulgeb läbi peaukse vastas asuva tagaukse ja jätkub pargis teena, mille lõpus terendab mõni skulptuur või paviljon. Vaid üksikutel juhtudel kulgeb tee peahoonega paralleelselt, kuid ka siis on sellel oma kindel seotus. Harjumaal Kolga mõisas näiteks läbitakse mõisakompleksi sisenedes vahimajakestest kujundatud auväravad, liigutakse piki peahoone esifassaadi ning jõutakse sihttee lõpus paistva karjakastelli esisele ristteele.

Mõisakompleks pidi moodustama ühtse terviku ja seda esialgu täiesti praktilistel kaalutlustel. Kõik tähtsamad hooned – tall, aidad ja tõllakuur – pidid asuma mõisahärra silma all. Keskaegses mõisas oli oluline kaitsefunktsioon, seega ehitati kompaktsuse huvides elumaja vahetusse lähedusse ka laudad. Hiljem asusid need kui mitte just kõige vaiksemad ja parima hõnguga paigad peahoonest kaugemal. Samuti paiknesid peahoonest eemal tuleohtlikud rajatised, näiteks sepikoda ja rehi, ning hiljem ka viinatööstuse hooned.

Riisipere mõis. Sammastikuga peahoone taga asuva järve saarekesel on näha paviljon. Stavenhageni gravüür.

Kui 17.–18. sajandil üldine julgeolekuolukord paranes, sai rohkem keskenduda esteetilisele küljele. Siiski jäid igapäevaelus olulised hooned – ait, tall ja tõllakuur – mõisa peahoone vahetusse lähedusse. Viimased kaks liideti tavaliselt üheks – tall-tõllakuuriks.

Mõisasüdame kujundamisel tekkis kaks olulist poolust: peahoone esine imosantne paraadkülg ja peahoone tagune intiimsem pool. See peegeldus ka arhitektuuris. Kui esifassaadi pidulikkust rõhutasid suursugune sarnasportikus, rõdud, raidvapid või lõvid, siis tagafassaadi võis ilmestada näiteks otse pargirohelusse pürgiv terrass-talveaed või romantiline rõdu.

Peahoone esise auhoovi kohustuslik osa oli ringtee ehk auring. Auringil oli nii esteetiline kui ka praktiline funktsioon. Kuna tõld ei saanud liikuda tagurpidi, võis see ukse ette saabudes sõita vaid edasi ja ringtee oli selleks otstarbeks parim lahendus. Tavaliselt kehtisid sellise ringtee kasutamisel kindlad liiklusreeglid. Näiteks Keila-Joal siseneti ringile paremalt poolt ja lahkuti vasakult. Mõnes väiksemas, näiteks Rakvere lähistel asuvas Roodevälja mõisas, ei olnud auring hoone ees, vaid peahoone ise seisis auringi keskel. Enamasti piirasid peahoone esist auringi külgedelt peahoone teljega täisnurga all paiknevad ait ja tall-tõllakuur.

*Raadi mõisa peahoone
enne ümberehitusi
19. sajandi lõpus.*

*Vääna mõisa peatee, keskel historitsistlikus stiilis peahoone tagafassaad. Hoonet iseloomustavad
otstel paiknevad ümara põhiplaaniga torn-paviljonid. Stavenhageni gravüür.*

Olustvere mõisasüidame plaan.

Sellise klassikalise asetusega on näiteks Harku mõisasüida. Hooned olid välise arhitektuuri osas tavaliselt sarnased ning ühtmoodi varustatud sammaste ja kaaristutega. Auringi piiravaid hooneid ei pidanud olema tingimata kaks, vaid võis olla ka neli või kuus, aga kindlasti pidi neid üldise sümmeetria saavutamiseks olema paarisarv. Vaid harvadel juhtudel lahendati olukord teisiti. Näiteks Läänemaal Võnnu mõisas seisavad auringi külgedel tall-tõllakuur ja ait ning peahoone vastas teenijatemaja.⁸

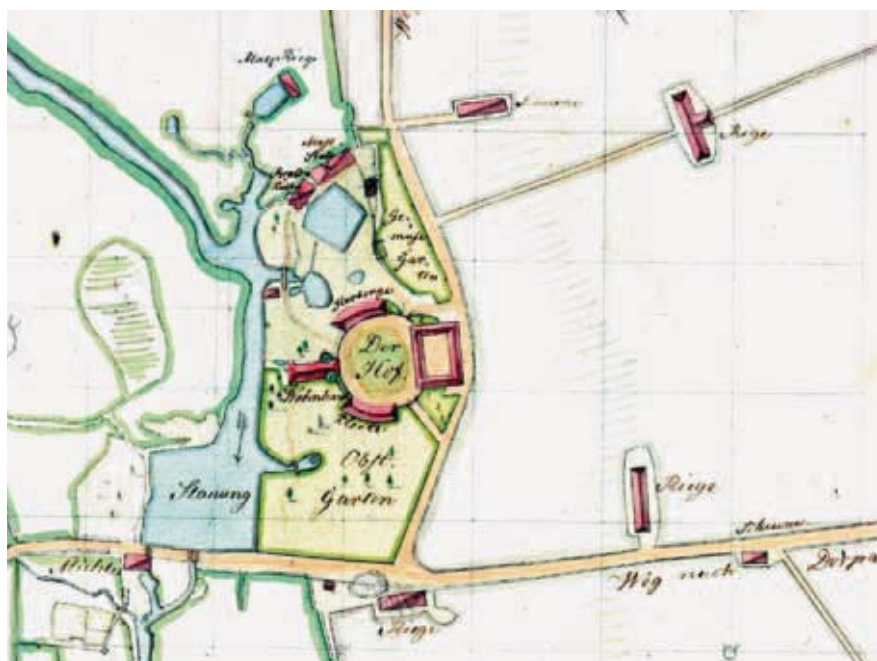
Erandjuhtudel võisid auringi külgedel asuvad hooned olla peahoonega ühendatud. Näiteks Virumaal Kiltsi mõisas on kaarjad teenijatemaja ja ait ühendatud kaaristu abil peahoonega. Kaaristuga karjakastell asus peahoone vastas teisel pool auringi, nii et tekkis terviklik suletud siseõu. Sarnane suletud siseõu kujundati ka Viljandimaal Õisu mõisas, kus ovaalset sisehoovi raamivad külgedelt väga pikad ja kaarjad (omanike Siversite sõnul kuusirbikujulised) ning sammastikuga varustatud tall-tõllakuur ja ait. Pärilise kastellilaadse suletud siseõue leiame ka Rogosi mõisast Võrumaal. Omapärane lahendus torkab silma Harjumaal Keila-Joa

mõisas, kus kolmest küljest piiratud siseõu tekib auringi ette. Nimelt ääristavad sissesõiduteed kastellilaadse põhiplaaniga karjahoov ja tall ning peahoone suunal seisab vahimajak. Klassikaline auring asus alles kirjeldatud sisehoovi ja peahoone vahel.

Mitmes 19. sajandil ja 20. sajandi algul rajatud või ümber kujundatud mõisasüdames ei ole süsteem nii järjekindel. Lähtuti eelkõige ümbritsevast maastikust ning omaniku maitsest. Sellistel juhtudel paiknevad mõisasüdame hooned näiliselt kaootiliselt peahoone läheduses. Näiteks on selline struktuur Raplamaal Kehtna mõisas. Virumaal Vihula mõisas on hoonete paigutus sarnane, kuid peahoone ning valitsejamaja (vana peahoone) asuvad ühel joonel, piirates pikka, kitsast esiväljakut. Kõrvalhooned paiknevad valdavalt peahoone taga ja lähemas ümbruses.

Peahoone tagune ala on tunduvalt intiimsem ja looduslähedasem. Tavaliselt algas siin kohe terrassi astmete lõppedes park. Vaid erandjuhul rajati park peahoone kõrvale või hoopis kaugemale.

Mõisakompleksi uuendamisel jäi vana peahoone, kui seda ei lammutatud, mõisavalitseja kasutada. Nii ongi enamiku mõisate valitsejamajad vanemad ja arhitektuuriliselt tunduvalt lihtsamad kui peahooned.

Kiltsi mõisa peahoone esist auhoovi piiravad külgedelt kaarjad teenijatemaja ja ait. Auväljaku ees asub karjakastell. Teised kõrvalhooned jäävad kaugemale.

Peale eespool nimetatud hoonete olid mõisas ka tallid ja laudad, viimased küll mõisasüdamest veidi kaugemal. Kindlasti pidi mõisas olema veski. Levinud olid nn hollandi tüüpi tuulikud ja vesiveskid. 19. sajandil hakkasid mõisahoonetele pea kohustuslikus korras lisanduma viinaköögid ja -vabrikud. Tuleohtlikkuse tõttu asusid needki tavaliselt mõisasüdamest eemal, tihti mõnes karjamõisas. Seoses alkoholi tootmisega rajati mõisaaladele kõrtse, mis pidid mõisas toodetut turustama. Mõisa territooriumil oli kõrtse tavaliselt mitu ja need asusid põhimaanteede läheduses.

Tuleohutust silmas pidades ehitati mõisasüdamest kaugemale ka sepikoda ja viljakuivati. Lisaks paiknesid eemal moonakate elamud. Põllumajandusliku tootmisega seotud hooned asusid ka karjamõisates.

Ühtainsat tüüpilist mõisasüdant on pea võimatu ette kujutada, sest eriilmelisi lahendusi leidis palju. Täiesti erandliku mõisasüdamega on Järvamaal asuv Norra mõis, mille ehitas välja kindral Gotthard Johann von Knorring. Mõisa omapära seisneb selles, et seal puuduvad majandushooned. Peale kahekorruselise klassitsistlikus stiilis peahoone leiame siit üksnes tall-tõllakuuri. Mõis oligi kavandatud esinduskompleksiks. Peahoonele lisab pidulikkust kaunis park, mille ehteks on imeilusad allikad.

Peahoone läheduses paiknesid alati ka puukuur ja kelder. Puukuurid on säilinud vaid üksikutes mõisates, sest materjalid, millest neid ehitati, ei püsinud kaua. Säilinutest võib esile tõsta puukuure Loodi mõisas Viljandimaal ja Kodila mõisas Raplamaal. Keldreid ehitati aga vastupidavamatest materjalidest ja neid võib leida pea kõikidest mõisatest. Puukuuridega sarnane saatus on tabanud kasvuhooneditalveaedasid, mille hävimises on suuresti süüdi nende õrn struktuur. Siiski on neid säilinud-taastatud Palmses, Sagadis, Maardus, Kuigatsis ja mujalgi. Aia-kunsti arenedes hakati peahoonete lähedusse rajama aednikumaju, mis olid oma arhitektuurilise lahendusega tihti omalaadseks pargikunsti osaks. Erilisi pärleid näeme Luke ja Luua mõisates.

Eespool nimetatud hoonete üldilme sõltus suuresti omaniku maitsest ja võimalustest ning loomulikult ka valitsevast moevoolust. Mõisakompleksi väiksemad hooned pidid alluma üldmuljele. Romantismiajastul armastati näiteks kõike rüütli-romantikaga seonduvat. Nii said mitmed rajatised, näiteks sepikojad, miniatuursete kindluste ilme. Üks selline tornikestega neogooti sepikoda on säilinud Järvamaal Kolu mõisas. Neogooti stiilis oli ka Keila-Joa mõisa sepikoda, mis praeguseks on varemetes. Eriti kaunis oli Viti mõisa sepikoda, mis on samuti hävinud. Rüütli-romantika vankri ette olid vahel rakendatud ka suuremad kõrvalhooned, näiteks väikese künka tipus kõrguv kuivatihooone Keila-Joal. Kõnealuselt hoonest on tänaseks säilinud kahjuks üksnes jupike otsamüüri. Sarnane oli ka Kolga mõisa härjatall.

PARK

Mõisa asukohaks valiti ümbruskonna kauneim paik – panga serv (Harkus), voore nõlv (Kirnas), jõe või oja kaldajärsak (Keila-Joal, Vihulas, Palmses ja mujal). Maastiku ilmestamiseks paisutati jõgesid, kaevati tiike, kuhjati kokku künkaid. Rajatu lahutamatuks osaks oli mõisapark – looduse oaas, mis ühelt poolt pidi täiendama ühtset kunstilist tervikut, teisalt aga jätma mulje vanajumala enese kujundatust. See pidi olema rahupaik, kust ammutada kosutust nii kehale kui vaimule.

Esimesed pargilaadsed alad hakkasid kujunema juba keskaegses mõisas, kus püüti säilitada looduslikke puid, kuid kasvatada ka selleks ajaks kultuuristatud viljapuid. Toonastest aedadest pole just palju teada. Mõningaid teateid – mitte küll parkide, vaid viljapuu- ja rohtaedade kohta – siiski leidub. Juba 16. sajandi lõpust on kindlaid andmeid nii õuna-, piri- kui ka ploomipuudest. Rohtaedades kasvatati kõiki praegu tuntud põhikultuure.⁹

17. sajandil hakkas üha rohkem arenema pargikunst. Moevooluna jõudis Euroopast siia prantsuse pargi stiil. Park tähendas eelkõige loodust, kuid sellist loodust, kus kõikjal pidi ilmnema inimkäe kujundav mõju. Teede ja kanalitega loodi paralleelide, ristide, ringide ja ruutude keerukas süsteem. Seda korrapärast mustrit rõhutati madalate hekkide, erksavärviliste lilledega ja pügatud puudega. Ükski neist puudest ei meenutanud otseselt loodust, iga aednik lasi neid pügades fantaasial vabalt lennata, kujundades kõikvõimalikke geomeetrilisi vorme.

Regulaarsus ei saanud aga igavesti kesta. 18. sajandil tehti kannapööre. Kui

Vaade Aaspere mõisa parki. Üle tiigi paistab pargipaviljon.

Vaade Putkaste mõisa aeda.

prantsuse park pidi demonstreerima inimese võimu looduse üle, siis nüüd moodi tulnud inglise ehk pime park soosis kõike looduslikku. Tõsi küll, park oli kujundatud, kuid nii, et esmapilgul seda ei märganudki. Maalilised looklevad rajakesed põlispuude vahel, väikesed välud vaheldumas puudesaludega ning nende rüppe peitunud ojake või tiigisilm löid just õige mulje. Park pidi olema koht, kus end hästi tunda ja nagu Jumala rajatud Eedeni aias tajuda end osakesena loodusest. 18. sajandi teisel poolel jõudis see mood ka Eestisse.

Tegelikult säilis mitmes mõisas ka prantsuse pargi jälgi. Peahoone lähedusse rajatud pargiosa oli tihti prantsuse regulaarstiilis, kätkedes endas näiteks kauneid mustrilisi lillepeenraid, kaugem osa aga inglise stiilis, pakkudes võimalust looduse keskel viibida.

Mõisaplaane vaadates saab peale hoonete asetuse aimu ka pargi olemusest. Kuigi üldjuhul pole plaanidel pargi struktuuri täpsustatud, võib järeldusi teha jalutus- teede kuju ja asetuse põhjal. Mida sirgemad ja korrapärasemad need on, seda rohkem leidub regulaarpargi elemente, mida kõveramad ja eraldatust pakkuvad aga paistavad, seda inglispärasema pargiga on tegu. 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul armastati eriti vabaplaneeringut, mis tihti läks äärealadel sujuvalt üle mets- pargiks. Seda on suurepäraselt märgata näiteks Hiiu-Suuremõisa plaanidelt.

Inglise pargi omapäraks on romantilised pargirajatised. Nendeks võisid olla

autentsed linnusevaremed, nagu Rakveres, Viljandis või Tarvastus, aga ka kunstlikud varemed, nagu Väänas, Harkus ja Keila-Joal, kindlusealaadsed sepikojad Keila-Joal, Vitis ja Kärus või muud kindlust jäljendavad kõrvahooned – kuivati Keila-Joal, laudakompleks Harkus või vaateorn-paviljon Viimsis. Peale selliste suurvormide leidus pargis hulgaliselt väikevorme.¹⁰

Pargirajatisi saab suuruse ja laadi järgi jagada viide kategooriasse: veega seotud rajatised (kunstlikud ojad, tiigid, sillad, purskkaevud), suuremad ehitised, väikeehitised ehk paviljonid, skulptuurid ja lillepeenrad.

VEEGA SEOTUD RAJATISED

Looduskaunisse paika rajatud mõis võis asuda mere või jõe ääres. Mereäärsetest parkidest on kauneimaks peetud Paldiski lähedal asunud Leetse mõisa parki. Seal langesid peahoone tagused aiad terrassidena mere suunas. 1912. aastal Leetset külastanud keiser Nikolai II sattus paiga ilust niisugusesse vaimustusse, et soovis mõisat ära osta. Mitmel põhjusel ei saanud tehingust siiski asja.

Eesti jõed ja ojad on eri paigus kaunis eriilmelised, voolates nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis (küll mitte Kesk-Eestis) kohati üsna kõrgete kallaste vahel. Üle jõgede rajati maalilisi nikerdustega puitsildu või monumentaalseid paekivist kaarsildu, nagu vajadus või omanike eelistus ette nägi. Väga maitsekas võis olla ka üle jõe viiv lihtne palkpurre. Kõrgele jõekaldale sobisid paviljonid. Praeguseeni on säilinud kaunis kohvimajake Vihula mõisa jõekaldal, samas mõisas seisab paemüüriil vaatepaviljon. Palmse mõisas Oruveski lähedal kaldapealsel asub Bresti paviljon. Lõuna-Eesti jõeorgudes paljanduv pehme liivakivi andis parkide kujundamisel veel ühe lisavõimaluse: sinna sai kaevata madalaid koopaid ehk grotte. Mõningaid neist võib tänini imetleda Helmes, Koorkülas, Õisus ja mujal.

Kui jõgi või oja puudus, tuli leppida tiikidega. Tegelikult paisutati neid ka

*Vana-Nursi mõisa-
hooned, taamal
peahoone.*

Vaade Heimtali mõisapargi tiigile ning paviljonile ja juustuköögile. Peahoone on rajatud oru kõrgele kaldale. Stavenhageni gravüür.

paikadesse, kus jõed ja ojad olid olemas. Tiikidesse rajati saari ning kaldale ehitati paadimajakesi, et silmal oleks ilus vaadata ja paadiga saaks romantilisele retkele suunduda. Erilise õnnega olid koos need mõisad, kus leidus looduslik järv – näiteks Klooga ja Kuremäe, väike klindijärveke on ka Harkus. Mitme mõisa parki ehtisid purskkaevud, mõned neist lihtsamad (Tilsis, Väänas ja Kabalas), mõned aga keerukama skulptuurigrupiga (Sangastes). Kahjuks pole ükski neist tervena säilinud.

PAVILJONID

Välisilmelt on paviljonid sama erisugused ja -stiililised nagu mõisate peahoonedki. Esindatud on nii klassitsistlikud sammasrotundid kui ka lihtsad, koorimata puidust ehitatud ja õlgkatusega kaetud onnid. Näiteks Viljandimaal asuva Polli mõisa paviljonid olid nii ilusad ja erilised, et jõudsid isegi baltisaksa muinsusteuuriija Johann Christoph Brotze kogudesse. Polli mõisast võis leida ka roigastest ehitatud omapärase nn sääsekiriku. Paraku on kõik need rajatised hävinud – niisugune saatus tabab enamikku väikevorme. Eesti alal säilinud paviljonide üleslugemiseks näib piisavat kahe käe sõrmedest. Neist kahtlematult tuntuim on Palmse mõisa sammasrotund. Sammaspaviljonid on säilinud ka Selis, Koluveres, Räpinas ja Pärstis. Pärstis on imekombel alles laastukatusega puidust aiamajake, kust avaneb kaunis vaade järvele. Omal ajal oli paviljonide poolest rikas ka Keila-Joa mõisa park. Aga kuna ehitusmaterjalina kasutati nende juures malmi, mis läks kahe maailmasõja vahel hästi müügiks, pole neist praeguseks alles ühtegi.

Pagari mõisa kaevupaviljon on kaunistatud eriti suursuguse sammastikuga. Taamal paistab triiphoone.

Vaade Polli mõisale Templimäelt. Esiplaanil tempel-paviljon, teisel pool Kutsiku oja orgu mõisa hooned. Templimäe paviljon ehitati hiljem ümber ning seda hakati kutsuma tähetempliks. Praeguseks on tempel hävinud, nagu ka pargis paiknenud puidust paviljon ehk nn sääsekirik. Brotze kogu.

SKULPTUURID

Skulptuure kasutati parkide ilmestamisel laialdaselt. Näiteks Udriku, Voltveti, Palmse ja Keila-Joa mõisas valvasid marmorist, pronksist või dolomiidist lõvikujud mõisaesisel paraadtreppli või terrassi. Väga erilmelised on Saaremaa mõisate – näiteks Laimjala – dolomiidist valvurid. Kuigi nende kohalikku päritolu autorid polnud kindlasti kunagi ühtegi lõvi kohanud, olid need kujud anatoomiliselt täiesti adekvaatsed.

Lõviskulptuure kasutati ka parkide kaunistamiseks. Tähelepanuväärseimad pargis asuvad lõvikujud on kindlasti Tartumaal Luke mõisas, kus kaks kogukat lõvi valvavad terrasstreppli. Samalaadsed kujud hoidsid silma peal Tallinnas asuva Löwenruh' suvemõisa sissesõiduteel. Praeguseks on neist säilinud üks, sellegi asukohta on muudetud.

Peale lõviskulptuuride kasutati ka muid figuure. Eespool nimetatud Luke mõisa trepp viib lõvikujude vahelt hekiga piiratud välule, kus kõrgel kaldaterrassil troonib Veenuse valge figuur. Naiseskulptuur asus nii Tammistu mõisahäärberi taga tiigisaarel kui ka Keila-Joa esisel muruväljakul.

Mõisate legendaarseim skulptuuripark asus Puhtulaiul Virtsu mõisa suvemõisas. Puhtulaidu on asjatundjad pidanud ka parimaks inglise pargi näiteks. Nimetatud ala kujundati kogu ulatuses pargiks 19. sajandi algul – siis rajati romantilised pargialleed, ehitati puitpitsidega kaunistatud hurmavad hooned ja püstitati skulptuurid. Eriliseks muutis kogu kompleksi asjaolu, et sealse mälestusmärgid valmistas mõisaomanik Karl Thure von Helwig ise. Olulisimaks nende seas on peetud luuletaja Friedrich Schilleri ausammast. Mälestusmärgi ajalugu uurinud Malle Salupere andmetel on see Euroopas vanuselt teine Schilleri monument (esimene oli Helme mõisa pargis, ent see on praeguseks paraku hävinud).

Peahoone

Eesti mõisad on teiste Balti riikide mõisatega võrreldes suhteliselt väikesed. Tagasihoidlik on ka nende hoonestus. Lossi mõõtmeteni ulatuvad vaid väheste peahooned.

14. sajandi teisel poolel saabus siinsele alale mõningane rahuaeg. Samas polnud sugugi kadunud vajadus end võimaliku vaenlase eest kaitsta. Kihelkonnakeskustesse rajati kindluskirikud. Just kaitsevajadusest on tingitud valdava osa meie kirikuhoonete (eriti 13. ja 14. sajandil püstitatute) paksud müürid ja kõrgel paiknevad kitsavõitu aknad. Ohu korral oli suurepäraseks pelgupaigaks kiriku võlvipealne, mis pakkus tolleaegset relvastust arvestades küllaldast kaitset.

Edise vasallilinnuse rajamise aeg ei ole teada. Esimest korda on seda mainitud 1477. aastal, siis kuulus see Taubedele. Linnus sai oluliselt kannatada Liivi sõjas ja Põhjasõjas, kuid mõlemal korral muudeti see hiljem uuesti elamiskõlblikuks. Kasutuseta jäi linnus alles 18. sajandi lõpul, kui toonased omanikud Schwëbsid hakkasid uut peahoonet rajama. Uute hoonete ehitamisel kasutati linnuse kive, nii et puutumata jäi üksnes kolmekorruseline torn. Linnuse viimased säilinud müüriosad lammutati 1950. aastatel ning praegu on alles vaid väheldane rusuhunnik Tallinna–Narva maantee servas. Brotze kogu.

Kiiu vasallilinnus on üks Baltimaade väiksemaid. See rajati 1520. aastate paiku Fabian von Tiesenhauseni etteõõtmisel. Linnus taastati 1973. aastal Villem Raami juhtimisel. Brotze kogu.

Rogosi ehk Ruusmäe rüütlimõisa kohta on esimesi kindlaid teateid 1603. aastast. 1620. aastate lõpus läks mõis von Liebsdorffide valdusse, nende käes püsis mõis umbes 130 aastat. Liebsdorffide ajal rajati mõisa läänetiiba kahekorruseline varaklassitsistlik peahoone. 1776. aastal omandas mõisa Christer Johann von Glasenapp, tema suguvõsaga jäi mõis seotuks kuni 1919. aasta riigistamiseni. 1934. aastal alustas mõisas tegevust kool. Alates 1990. aastatest on mõisahooned mitmes järgus restaureeritud.

Samalaadset funktsiooni pidid täitma mõisamajad. Üksteise järel valmisid väikesed kindluselaadsed nn vasallilinnused, mis ehitati valdavalt kivist. Kui palju neid täpselt püstitati, ei ole teada, meie ajani on neist säilinud vaid mõned. Üksikute seda tüüpi ehitiste kohta leidub kirjeldusi ja parimal juhul vähest illustratiivset materjali. On neid, mille olemasolust oleme teada saanud arheoloogilistel väljakaevamistel, paljude kohta pole aga muud kui vaid vihjeid.

Millistesse paikadesse mõisad tekkisid? 13. sajandil käisid maa valdajad – vasallid – kindlustest väljas vaid selleks, et regulaarselt andamit koguda. Tavaliselt toimus see uudsevilja lõikuse järel. Esimeste hoonetena rajasid nad oma valdustesse andamivilja jahvatamiseks veskid, hilisemad mõisamajad ehitati nende lähedusse. Kõik toonased mõisad ei olnud vasallilinnused. Viimaseid rajati eelkõige eriti ohtlikesse piirkondadesse, näiteks leiame neid terve rea Tallinna–Narva joonelt. Võimalik, et sisemaal olnud väiksemaid ja lihtsamaid puidust linnuseid, mis allusid kergemini keskkonna hävitavale mõjule, me enam ei teagi.

Arhitektuuriajaloolaste uurimuste kohaselt on meil olnud esindatud kõik põhilised ehitiste tüübid. Kui neid arhitektuuristiilide kaupa vaadelda, siis on valdavaks

Pahlen oli Vene keisririigi justiitsminister, ülemkammerherra, riigisekretär ja paljude ordenite kavaler. 1857. aastal abiellus ta krahv Karl Wilhelm von Tolli tütre Helena Charlotte Louisega. Nende kõigist kolmest pojast said kõrged riigitegelased. Noorim poegadest, krahv Friedrich Alexander von der Pahlen tegutses diplomaadina. 1912 oli ta saadik Washingtonis, 1914 Rio de Janeiros ja 1915 Münchenis, hiljem Uus-Venemaa ja Bessaraabia kindralkuberner ning riiginõunik. Ta oli Püha Aleksander Nevski ordeni kavaler.²²

Olustvere ja Fersenid

Olustvere mõis Viljandimaal paistab silma kauni lossi ja pargi poolest. Silmapaistvad on olnud ka mõisa omanikud.

Juba orduajal rajatud mõis kuulus 17. sajandil väljapaistvale riigimehele Jakob De la Gardiele, kes omas suuri valdusi kogu Eestimaal. Siiski pole eriti tõenäoline, et ta isiklikult kunagi Olustverre oleks sattunud. Mõis oli välja renditud Valentin Schillingile. Tolleaegne mõisasüda ei asunud praegusel kohal, vaid mõni kilomeeter Navesti poole jääva Papioru ümbruses.

1668. aastal pantis Jakob De la Gardie poeg Pontus Friedrich mõisa Pornuse mõisa omanikule maanõunik Johann von Schlippenbachile. 1680. aastal mõis riigistati, kuid jäi endisele omanikule rendile. 1694. aastal päris rendiõiguse Johann von

Olustvere mõisa uus härrastemaja 1909. aastal.

Schlippenbachi poeg Wolmar Anton von Schlippenbach, kes Põhjasõja ajal osutas teeneid mõlemale võitlevale poolele.

Põhjasõda mõjus mõisale laastavalt, oma jao lisis sõjasündmustele katk. 1721. aastal päris mõisa Wolmar Anton von Schlippenbachi poeg Berend Friedrich, kes asus mõisaelu elavdama. Berend Friedrichil oli kolm tütart. Tema surma järel 1741. aastal päris Olustvere mõisa noorim tütar Anna Friederike, kes 1742. aastal abiellus Kirna, Laupa ja Pahkla mõisa omaniku, hilisema maanõuniku Karl Gustav von Ferseniga. Selle abieluga algas Olustveres Fersenite aeg, mis kestis 177 aastat.

Fersenite vapp.

Fersenitel sündis viis tütart ja poeg. Vanuselt teine tütar Anna Barbara abiellus 1774. aastal kindral Hans Heinrich von Weymarniga, kellest oli eespool juttu seoses Kõo riigimõisaga.

Karl Gustav von Fersen suri 1790. aastal. Mõisa päris tema ainus poeg Hans Heinrich.²³

HANS HEINRICH VON FERSEN

Hans Heinrich von Fersen sündis 1743. aastal. 1760. aastal astus ta suurtükiväe-seersandina sõjaväeteenistusse ja oli juba samal aastal Jelizavetgradi polgus kapten. Selle polgu koosseisus osales ta ka Vene-Türgi sõjas. Hotõni ja Pruti lahingu eest autasustati teda 1770. aastal Püha Georgi IV järgu ordeni ja sekundmajori aukraadiga. Sama aasta juulis sai ta premjäärmajoriks ning 1771. aastal alam-polkovnikuks. 1775. aastal paistis Hans Heinrich silma Silistra piiramisel ja teda autasustati Püha Georgi III järgu ordeniga. 1782. aastal nimetati Hans Heinrich brigadiriks ning 1784. aastal kindralmajoriks ja määrati III diviisi koosseisu.

1790. aasta kevadel jõudis Hans Heinrich uuele lahingutandrile – sõtta Rootsiiga. 22. juunil tuli tal juhtida Viiburi lähedal Svensksundis suurtükitegevust ja tal oli üsna suur roll admiral Tšitšagovi võidus. Rahu sõlmimise päeval annetati Hans Heinrichile briljantidega kaunistatud mõök ja 5000 rubla.

1791. aastal sai Hans Heinrich kindralleitnandi auastme, aasta hiljem määrati ta iseseisva korpuse juhatajaks ja saadeti puhastama Leedut Poola ülestõusu toetajatest. Teda autasustati Püha Aleksander Nevski ordeniga.

1794. aasta aprillis saadeti Hans Heinrich koos oma väeosaga Poolasse, kus ülestõusnud eesotsas Tadeusz Kościuszkoga olid 9. aprillil hõivanud Varssavi. Teel

ühines Hans Heinrichi 12 000-meheline väeosa Preisimaa hilisema kuninga Friedrich Wilhelm III vägedega ja liikus kiiresti Varssavi suunas. 18. juunil kohtusid ühinenud väed Szczekociny küla juures Kościuszko vägedega. Ägeda lahingu järel taganesid poolakad Varssavi poole. 16. juulil asus Hans Heinrich koos preislastega Varssavit piirama, kuid oli Friedrich Wilhelmi tormaka tegevuse tõttu sunnitud taanduma. Edasi liikus ta mööda Visla vasakut kallast, levitades ise valekuuldusi, et kavatseb minna Austriasse. Tegelikult suundus ta Brest-Litovski poole, et ühineda saabuvate Suvorovi vägedega. Kościuszko jäi kuuldut uskuma ja saatis tugeva üksuse Krakówisse, et takistada venelaste liikumist Austriasse, ning kiirustas ise Brest-Litovski poole Suvorovi vägesid otsima. 27. septembril oli Hans Heinrich hõivanud positsioonid Maciejowice küla juures ning 28. septembri varahommikul ründas ta vastast. Kindral Denissovi kasakad oli ta varem asetanud positsiooni tiivale metsa ja selle ümbrusesse. Poolakad võitlesid visalt, ent kui Denissov ründas nende vasakut tiiba, muutus olukord kriitiliseks. Kuigi Kościuszko viis ratsaväe isiklikult rünnakule, ei saavutanud ta edu ning langes lahingu lõpus haavatuna vangi. Jäänud juhita, hakkasid poolakad taganema. Venelased järgnesid neile. Keisrinna Katariina II oli võiduga nii rahul, et annetas Hans Heinrichile Püha Georgi II järgu ordeni ja kinkis talle Uue-Kariste mõisa Viljandi lähedal.

14. oktoobril ühines Hans Heinrich Suvoroviga. 24. oktoobril osales ta 5., 6., ja 7. kolonniga tormijooksus Pragale, rünnates kindluse idakülge. Praga eduka ründamise eest autasustati Hans Heinrichit krahvitiitliga. Peale Varssavi hõivamist nimetati ta linnas paiknevate Vene vägede ülemjuhatajaks. Edasi tuli tal järgneda Poola vägede riisumetele Galiitsiasse. 7. novembril jõudis ta neile Krakóvi lähedal järele ning sundis relvi langetama.

Hans Heinrich von Fersen (1743–1800).

Aastail 1796–1797 oli Hans Heinrich Peterburis grenaderidiviisi ülem, Paul I troonile tõustes läks ta 18. septembril 1797 erru. Uus keiser kutsus ta taas ametisse ja 24. detsembril määrati ta Kadetikorpuse direktoriks. Järgmise aasta jaanuaris nimetas keiser ta jalaväekindraliks. Hans Heinrich suri 1800. aasta 16. juulil Dubnos. Tema keha maeti küll Dubnosse, kuid süda toodi kodumaale ning paigutati Suure-Jaani kirikusse altari kõrvale spetsiaalsesse hallist marmorist urn-monumenti. Süda asus piirituseanumas ning kirikuteenri ülesanne

*Hans Heinrich von Ferseni hauamonument
Suure-Jaani kirikus.*

oli mõne aja tagant anumasse piiritust juurde valada. Poolakate järgmise väljaastumise ajal krahv Ferseni haud hävitati.²⁴

Loomulikult ei viibinud Hans Heinrich oma mõisates tihti ja need olid rendile antud. Näiteks 1796. aastal oli Olustvere rentnikuks Magnus Wilhelm Schmidt. 1799. aastal ütles Hans Heinrich lepingu üles ja võttis mõisa tagasi.²⁵ Olustvere mõisas toimusid tema ajal silmanähtavad muutused. Valmis uus baroksetes vormides peahoone. Hupel kirjutas 1782. aastal Olustvere kohta: „Nägus mõisa peahoone, osaliselt puidust, osaliselt kivist.“²⁶ Krahv Ferseni positsiooni tõttu sattus mõisasse ka kõrgeid külalisi, näiteks külastas 1799. aastal mõisat feldmarssal Suvorov.

1777. aastal oli Hans Heinrich von Fersen abiellunud Magdalena Elisabeth von Rehbinderiga Udrikult. 1779. aastal sündis neil poeg Karl Gustav. Ka temast sai sõjaväelane ja ta jõudis välja kaardiväeleitnandi aukraadini. Lisaks tegi Karl Gustav karjääri õukonnas ja temast sai kammerherra. 1799. aastal abiellus Karl Gustav Peterburis Charlotte Katharina von Silfverharneskiga. Neil sündis kolm poega ja tütar.²⁷

SAJANDI ARMASTUSLUGU

Karl Gustav von Fersen juuniori esiklaps sündis 16. veebruaril 1800 Peterburis. Ristiisa keiser Paul I järgi sai ta nimeks Paul. Ta asus varakult õppima paažide korpusesse, kuhu pääsesid üksnes kõrgete sõjaväelaste ja riigitegelaste pojad. Korpuse lõpetamise järel 1819. aastal astus ta kornetina teenistusse kaardiväepolku. 1825. aastal suri ootamatult tema isa ning Paulist sai Liivimaa mõisate omanik.

Juba 1812. aastal määrati Paul krahv Peter Wittgensteini adjutandiks. 1827. aastal viidi ta staabirittmeistri auastmes üle husaaripolku. Haritud ohvitserina liikus ta kõrgseltskonna salongides, puutudes kokku ka luuletaja Aleksandr Puškiniga. Säilinud on üks luuletaja 1829. aastal kirjutatud ja Pauli pihta suunatud epigramm.

Salongides liikus palju kauneid daame. 1829. aastal armus Paul lootusetult krahv Pavel Stroganovi tütresse Olgasse. (Olga emapoolse vanaema Natalja Golitsõna

kirjutas Puškin kuulsaks oma „Padaemanda“ nime tegelasena.) Olga isa Pavel Stroganov oli kindralleitnant ja Napoleoni vastu peetud sõja kangelane, aga selleks ajaks juba aastaid surnud. Pärast poja langemist Craonne'i lahingus 1814. aastal oli krahv sattunud masendusse, haigestunud tuberkuloosi ja surnud 1817. aastal 43-aastasena.

Peale vend Aleksandri oli Olgal kolm vanemat õde: Natalja, Adelheid ja Jelizaveta. Kõigile neile olid välja valitud seisusekohased abikaasad. Natalja abiellus ühe Stroganovide suguvõsa kaugema liini esindaja krahv Sergei Stroganoviga, Adelheid krahv Golitsõniga ja Jelizaveta vürst Saltõkoviga. Olga pidi abielluma vürst Andrei Vjazemskiga.

Peagi hakati märkama Olga ja Pauli vastastikust sümpaatiat. Perekonnale ei sobinud see sugugi. Olga sõbratar Anna Olenina kirjutab 1829. aasta 20. märtsil oma päevikus, et kalli Olga rumalused kutsuvad temas esile muret ning kahetsust. Paul palus Olga kätt, kuid talle öeldi ära. Sellest hetkest oli tee Stroganovide majja talle suletud. See aga ei takistanud noori pealtnäha juhuslikult kohtumast ja üksteisele teateid jätmast.

Kangekaelne tütar ei nõustunud ema tahte all painduma. Juunis saabusid Stroganovid oma lemmikmaamõisa Taitso lähedal. Anna Olenina kirjutab oma päevikus:

„Olga Stroganova tõmbas oma tulevikule kriipsu peale! Pärast seda, kui ta tegi krahv Ferseniga (suurima kehkenpüksiga omasuguste seas) kõike, mida üldse ette võib kujutada, pärast seda, kui ta laskus temaga salajasse kirjavahetusse ja korraldas salajasi kohtumisi, otsustas ta lasta end 1. juulil röövida. Tegelikult oli ta valmis seda mõtlematut sammu astuma juba mitu kuud tagasi.

Iga kord, kui ta oma õdedega ratsutas ja hobuse galopile lasi, pillas ta maha kirja, mille tema peiu üles korjas. Lõpuks, kui sõit maamõisa oli otsustatud, saatis Olga talle kirjakese: „Mehisus või surm!“ Kiiresti oli kõik korraldatud. Õhtul teeskles ta peavalu ja palus erutatud ilmel luba eemalduda. Ta hiilis aeda, kus teda ootas üks vandenõulastest, Brevern, kes viis ta Tšornaja Retška juurde. Seal ületasid nad jõe ja otsekohe saatis Brevern ta ekipaažiga teda ootava Ferseni juurde. Koos sõideti Taitsosse, kus neid ootasid teised tunnistajad. Vaimulik oli valmis neid laulatama vaid 1000-rublase tasu eest. Kell viis hommikul said nad paari ning Olga sõitis koos Ferseniga ööbima Taitsosse, kus neid ootas ustav teenijanna. Laulatuse tunnistajateks olid Brevern, Solomirski ja Lanskoj.²⁸

Hommikul teatati juhtunust krahvinnale. Vaene ema suutis tütrele toimunu andestada. Õhtul jõudsid noored koju, hommikul sõitis Olga koos Ferseniga manöövrile.

Saabus keiser. Arvati, et ta andestab süüdlastele, kuid ta otsustas neid karistada. Fersen saadeti kaugesse garnisoni, tunnistajad, kes andsid lubamatule dokumendile